

כלי התקשורת בחברה החרדית בישראל

קימי קפלן

בדברים שנשא הרב אורי יצחק בסמינר לחוזרים בתשובה, הוא אמר כך בין השאר:

ובכן אני רוצה לחדש לכם שברוך השם אני זכיתי כשתים עשרה שנה לא לשמוע רדיו, גם לא לצפות בטלויזיה וגם לא לקרוא את פי האתון, שזה העתון, ואני רוצה להגיד לכם שאני יודע את החדשות יותר טוב מכולם בלי שלושת העזרים המנוולים האלה, מנוולים זה בלשון טימיו (=טומאה). ברוך השם, אני יודע את החדשות גם בלי!

דברים כאלה ודומיהם נשמעים לא אחת מפיהם של דרשנים ומרצים חרדיים פופולריים רבים, ומדי פעם הם זוכים לסיקור בולט באמצעי התקשורת הלא חרדיים. הם מבטאים את עמדתם השוללת, הפוסלת והמזלזלת של אותם דוברים ביחס לתכנים הנדונים בכלי התקשורת הלא חרדיים בישראל ולאופן הדיון בהם, מסיבות שונות שנידונו באופן ראשוני בלבד במחקר.¹ בו בזמן, נראה שהדגשת יחסם השלילי של החרדים לתכנים המקבלים את ביטויים בכלי התקשורת הלא חרדיים בישראל גרמה לכך שלא ניתנה תשומת לב ראויה לכלי התקשורת השונים שנעשה בהם שימוש בחברה החרדית ולאופן השימוש בהם. מבלי להמעיט בחשיבותם של המחקרים המעטים שפורסמו,² אין בדינו, למיטב ידיעתי, ולו מחקר מקיף אחד, חלקי ככל שיהיה, על התקשורת החרדית לסוגיה, והוא הדין בנוגע לכל אחד ממרכיביה.³

מאמר זה מבקש להסב את תשומת הלב לכמה מהמשתנים החשובים להבנת אמצעי התקשורת המרכזיים שנעשה בהם שימוש בחברה החרדית ולאופן השימוש בהם, ומצביע על מספר בעיות ומכשלות מתודולוגיות הצצות ועולות בכל ניסיון לנתח את התקשורת החרדית. אין במאמר יומרה לספק תשובות, לעמוד על תהליכים או להגיע להסברים או למסקנות גורפות, אלא לפתוח שאלות ולהצביע על כמה אתגרים מחקרניים המצפים ליד גואלת.⁴

החברה החרדית - מאפיינים מרכזיים והנחות עבודה

כל דיון בהיבט או מרכיב כלשהו של החברה החרדית מחייב להביא בחשבון כמה מאפייניה המרכזיים של חברה זו, המהווים, כפי שיתברר בהמשך, הנחות עבודה חשובות המסייעות, בין השאר, להבנת אמצעי תקשורת ההמונים והתקשורת הבין-אישית בחברה זו. החברה החרדית היא אחת מצאצאיה של האורתודוקסיה היהודית, זרם ותנועה שנתגבשו באירופה בעשורים הראשונים של המאה ה-19 לכל המאוחר. במהותה, האורתודוקסיה היא תנועה שנוולדה כתגובה לתנועת ההשכלה היהודית, לחילון, לרפורמה ומאוחר יותר לצינונות ולקונסרבטיזם. מבחינה היסטורית-ביקורתית, מדובר אפוא בתנועה

שנוצרה בעת החדשה, ולא בתופעה המהווה המשך ישיר ליהדות המסורתית. הנחת מוצא זו אינה מקובלת על החרדים, המתזיקים בטענה שהם ממשיכה הישירים היחידים של היהדות המסורתית, בניגוד לחוקרים הסבורים שזו תופעה מודרנית ביסודה. לא כאן המקום להאריך בהוכחות לקביעה זו ובהשלכותיה הרבות. די אם נגדיר את ההבדל שבין היהדות המסורתית לבין זו האורתודוקסית כתבדל שבין מסורתיות, מסורת טבעית-יילידית (native), לבין מסורתנות כיצירה חדשה ומודעת לעצמה.⁵

כמי שנוולדה מתוך תגובה למתרחש בחברה היהודית, התכונה המרכזית של האורתודוקסיה היא שהיא חיה בתודעה תמידית של חברת מיעוט המצויה תחת איום קיומי-רוחני רציף מצד חברת הרוב היהודית. תודעה זו היא שהוליקה אותה להסתגרות חברתית, תרבותית וגיאוגרפית, והיא ממשיכה לתפוס מקום מרכזי בכל צאצאיה של האורתודוקסיה עד ימינו אלה. לנוכח שותפותם הגוברת והולכת של החרדים בפוליטיקה הישראלית ובמערכות שלטונה של המדינה החל מסוף שנות ה-70 של המאה ה-20, היא ראויה לתשומת לב ייחודית. תשתית היסטורית זו מתחייבת כדי להבין את הנדבך הבסיסי של תחושות העוינות של החרדים כלפי החברה הסובבת והתנגדותם למסריה ולערכיה. אלה יוצרות, בין השאר, את דפוס התקשורת האלטרנטיבית המוכרות לנו מקבוצות פונדמנטליסטיות נוצריות ומוסלמיות, שאין צורך להרחיב בהן כאן.⁶ דומה שאנשי תקשורת חרדים נוטים להסכים עם הקביעה לפיה תחושות העוינות והאיום מצד החברה הסובבת הם שחובילו את ההתנגדות החרדית ליצירת העתונות החרדית כדפוס של תקשורת אלטרנטיבית.⁷

מאפיין מרכזי נוסף של החברה החרדית הוא שהיא פסיפס המורכב מקבוצות שונות, ובהן: חסידים ומתנגדים, ספרדים ואשכנזים, הנחלקות לתת-קבוצות רבות. קבוצות אלה מקיימות ביניהן מערכת יחסים סבוכה, מתוחה, מורכבת ורבת פנים. זאת ועוד, לא תמיד יש תמימות דעים בתוך כל קבוצה בפני עצמה. כך, דרך משל, ריבוי העמדות והדעות בחב"ד, במיוחד לאחר מות הרבי, התפצלותן של חסידויות, כגון "תולדות אהרן", על רקע אי הסכמה אידאולוגית ומאבקי שליטה, ומתחים מסוגים שונים בתוככי המחנה הליטאי. כפי שנראה בהמשך, למצב זה, המנוגד לעתים לחזית האחידה אותה מבקשת החברה החרדית להציג כלפי החברה הישראלית, יש חשיבות רבה להבנת היבטים מסוימים של התקשורת החרדית.⁸

לבסוף, כמה היסטוריונים עמדו על התהליך שהתרחש בחלקים של האורתודוקסיה, שעיקרו: שימוש בכלים מודרניים כדי להילחם

-למבקרים בשכונתנו- יהודים יקרים! עמרו על זכויותיכם לדעת...

כעת אתם מבקרים בשכונתנו ומקשיבים למדריך. אך דעו! להטיל ספק בנכונות ומגמות דברי המדריך, כפי שתכנן שהמדריך מוכר לכם שקרים ודברים שוליים ומסלף אותם במומחיות רבה, ומסתיר את הנעשה באמת במגזרים החרדיים.

היופי וההרמוניה השורר בהיק משיפהותיהם

- ניהול חיי ערכים ומשמעות
- אושר היהודי המורגש בכל בית ובית
- חינוך ליושר וצדק ומידות טובות
- אין צורך בגמילה מסמים וכדומה
- כיבוד הורים ומורים בצורה נפלאה
- חיי משפחה טהורים. ומוסריות ועלה
- כבוד אצילות ונאמנות בין כל המשפחה
- חתירה בים האין סופי של-
- טיפוח עם נבחר והליכותיו
- חכמת האלוקים זו התורה
- שעות של חווית עונג משפחתי-
- פרויקטים עצומים של עזרה הדדית-
- רוחני ופשי סביב שולחן שבת
- וחסד לזולת מכל גווי הקשת

בן יתן השם זכה יודסיף

* מבקר יהודי נבד דעו: שאכן יש הרבה מדריכים ישרים ואובייקטיביים שמוסרים מידע נכון לשומעיהם, ואינם הסליחה, אך יש גם הרבה מדריכים המונדנים איך להכפיש את הציבור החרדי ובה להסיט אותך מראיה נכונה, במסגרת מלחמת היאוש של התקשורת הזולה, הלוחמת נגד התופעה שהעם "חופס את עצמו" וחוזר אל השם יתברך.

תנו לעצמכם צ'אנס לבדוק ולהשיב דברים שהמימסד הסתיר מכם במשך 50 שנה, וחבל: מספיק הוליכו אתכם שולל!!! אל השתוק! השב לעצמך את זכות הבחירה שגזלו ועדיין גוזלים ממך! כי לנו אין אפשרות לפרסם באמצעי המדיה השונים המעונינים להציגנו בצורה שלילית ומגמתית בלבד, אבל אתם-!!! בני אברהם יצחק ויעקב ע"ה, תבעו את עלבונכם!!!

בקשתינו הכנה, מהמדריכים ומהמבקרים נא לבוא לשכונתנו אך ורק בלבוש הולם וצנוע ובקבוצות גברים ונשים בנפרד, אנא! אל תפגעו ברגשותינו בתקוה להבנה ולהיענות, כי בנפשינו הדבר.

נא להכיר: מאה שערים. כרוז "למבקרים בשכונתנו", המתבקשים להיזהר "משקריהם של מדריכים המבקשים להכפיש את הציבור החרדי" ומ"מלחמת היאוש של התקשורת הזולה"

והפחדים גוברות על הגישה הפרגמטית הנזכרת.

כלי התקשורת החרדיים: מאפיינים ואבחנות ראשוניות

אמצעי תקשורת ההמונים והתקשורת הבין-אישית המרכזיים בחברה החרדית הם: עתונות וכתבי עת, רדיו, שידורי טלוויזיה בלוויין, אינטרנט, קלטות שמע וקלטות וידאו, דרשות, דפי פרשת שבוע ומודעות קיר (פסקווילים). זאת ועוד, יש אמצעי תקשורת נוספים המשמשים כלי להעברת מסרים, ובהם: הספרות העממית לסוגיה, המחייבים דיון בפני עצמו.¹⁵ כאן המקום לציין גם את הקרוז השכונתי, כלי תקשורת ההולך ונעלם מנוף חייה של החברה החרדית. במשך עשרות שנים היה אדם יושב על המור, סוס או עגלה, עובר ברחובות ומודיע ברמקול את שצריך, ועם הזמן הורכב הרמקול על גגו של רכב הנוסע בשכונות ההרדיות. בשנים האחרונות החליפה הודעה מוקלטת את קולו וסגנונו של מעביר המידע, שמטבע הדברים לא היו אחידים. כך או אחרת, בשנים האחרונות כלי תקשורת זה משמש על פי רוב להודיע על אירועים בעלי אופי מייד ומוגבלים בזמן - בעיקר מועדי הלוויותיהם של נפטרים, המקום ממנו יוצא מסע ההלוויה ובית הקברות בו ייקבר הנפטר.¹⁶

המכנה המשותף המרכזי לכל כלי התקשורת החרדיים הוא ההישענות בכתבתם או באופן התבטאותם על המקורות היהודיים המסורתיים הקנוניים ובראשם: התנ"ך, המשנה, התלמודים והמדרשים. הדברים נכונים במישורים התיאורי, הדיווחי והפרשני לסוגיהם. ההנחה הבסיסית ביותר של העוסקים בתקשורת בעולם החרדי, באופן קבוע, מזדמן או אף חד פעמי, היא שלקורא הדברים או לשומעם יש עולם אסוציאטיבי המתייחס למקורות אלה. לכן, די ברמז דק כדי להציב את הנאמר או הנכתב בהקשרים שונים שיעלו בתודעתם של הקוראים או השומעים, ואין כל צורך לאומרם במפורש. כך, דרך משל, במודעת קיר שפורסמה לפני שנים ספורות נגד תנועת ה"ב"ד בשכונות וויליאמסבורג ובורו-פארק שבברוקלין, ניו-יורק, נכתב בין השאר כך:

קול זעקה גדולה ומרה עד שתודעו שכונתנו וויליאמסבורג בארץ פארק ת"ק פרסה על ת"ק פרסה על ת"ק פרסה על הטומאה הנוראה של מינות וכפירה ודעות כוזבות של משיחיות שקרנות וסילוף דרכי התורה שנעצה צפ[ו]רניה לפרוץ תומת היהדות החרדית... וההינו לשלוח כאן מסיונרים מלומדים מכת הליובאוויטשיים לחטוף מאתנו את נפש עוללנו וטפנו... להשיטה ולדעות הכוזבות והמסולפות והט[ו]מאה של אבי אבות הטומאה מנחם מענדל שניאורסאן שלקח לו השם הרבי מהב"ד שהאמת שאין לו חכמה בינה ודעת [ראשי התיבות של חב"ד] כלל וכלל.¹⁷

הטקסט המרכזי העומד ברקע דברים אלה הוא סיפורם של חכמים לפיו "כשצרו בית חשמונאי זה על זה היה הורקנוס מבפנים ואריסטובלוס מבחוץ", ואלה שבפנים היו משלשלים על החומה כסף ומקבלים בתמורה בהמות לקורבנות. באחת הפעמים שלחו חזיר בתמורה לכסף ו"כיון שהגיע לחצי החומה נעץ צפ[ו]רניו בחומה ונודעו צעקה ארץ ישראל ארבע מאות פרסה על ארבע מאות פרסה."¹⁸ התחזקת מדווקדת אחר האסוציאציות הנרמזות בטקסטים השונים מגלה שיש משמעות ייחודית באתם מקרים בהם נאמרים דברים הנשמעים חובביים, אלא שבחינתם מעלה דווקא הקשרים שליליים, או להיפך.

יצוין שאנשי תקשורת ואף חוקרים נוטים, לעתים מזומנות, לשכות

במודרנה. או, בניסוח אחר: יש להילחם באויב במגרש שלו, ועל פי כללי המשחק שלו.¹⁹ גישה זו, הרווחת בזרם המרכזי של החברה החרדית בישראל, נשענת על עמדה פרגמטית המנתקת בין ההתנגדות למודרנה ודחייתה לבין השימוש בפירותיה. עמדה דומה ביסודה מצויה בקבוצות פונדמנטליסטיות נוצריות ומוסלמיות.²⁰

כך, דרך משל, ניסח זאת בנימין מינץ, מי שהנהיג את מפלגת פועלי אגודת ישראל מ-1946 והיה חבר כנסת ושר בממשלת ישראל מטעמה, בהתייחסו לפועלו של הרבי מגור, הרב אברהם מ. אלתר: "בידעו כי האורב מתחפש בחורר ללכ[ו]ד כל הולכי ת[ו]ם, הבין שבדור הזה יש ללת[ו]ם נגד הת[ו]ן פשיות בכלי זינם של הת[ו]ן פשים עצמם. ה[י]נו בעתונים ובספרות הרדית.²¹ גישה פרגמטית זו היא נקודת המוצא להבין את העובדה, הלא-מובנת-מאליה, שרובם המכריע של כלי התקשורת שנעשה בהם שימוש בחברה החרדית נושאים אופי מודרני-טכנולוגי, ואת המצב שנוצר שבו אין לחרדים בעיה או רתיעה כלשהי מלהסתייע בחידושי טכנולוגיות התקשורת לצורך הפצת המסר הדתי באופן היעיל ביותר לפי הבנתם.

אולם, דווקא העובדה שגישה פרגמטית זו כלפי אמצעי התקשורת רווחת ברוב הקבוצות המרכיבות את החברה החרדית, מחייבת להתבונן באותם אמצעי תקשורת הנתפשים בחוגים חרדיים מסוימים כבעלי נזק פוטנציאלי העולה על יתרונותיהם האפשריים. מדובר בעיקר ברדיו, באינטרנט ובטלוויזיה - עם או בלי הווידאו הנלווה אליה. המכנה המשותף לשלושת אמצעי תקשורת אלה הוא העדר כל אפשרות להגיע לשליטה ופיקוח מלאים על התכנים המצויים בהם ועל הפרט המשתמש בהם, סכנה שנתפשת בעייתית במיוחד כאשר מדובר באמצעים ויזואליים.²²

רמת החששות הגבוהה מהאמצעים הוויזואליים מסבירה את החריפות הרטורית הייחודית בה נעשה שימוש כדי להזהיר מפני אחזקת אמצעים אלה והשימוש בהם. כך, לדוגמה, מודעת קיר (פסקוויל), שהופצה בשכונות החרדיות בירושלים במהלך קיץ 1996, תחת הכותרת מכשיר הטלוויזיה - עבודה זרה שבדור, המביאה את דבריו של הרב בנימין ז. הושין:

הרב היה אומר שהטלוויזיה זה עבודה זרה שיש בדור הזה, וזה קליפה כוזב שיש אנשים שמשתקעים בטלוויזיה כל לילה ויושנים ככה לידה, וידוע שכל לילה הנשמה עולה למעלה לעולם העליון, ומי שיושן בצורה כזאת ה' ישמור מה שהולך עם נשמתו שם ואינו יכול לשער כמה צורות קטרוגים נגרמים לו בגלל זה, ואמר אם רואה טלוויזיה צבעונית יכניסוהו לגיהנום צבעוני... וזה חוץ מכל גילוי עריות ושפיכות דמים שיש שם... ומפיל את האדם לבאר שחת וזה מחריב את כל הבית וגורם קלקול גדול לילדים, ויש צדיקים שלא נכנסים לבית שיש בו טלוויזיה, ולהודי אסור למ[ו]כרו אלא או לש[ו]ברו או למ[ו]כרו לגוי... ואשרי המתגבר על יצרו ששכרו גדול מאד.²³

די בדימויים ובאסוציאציות השליליות ואף הדמוניות של עבודה זרה, קליפה, גיהנום, חורבן הנשמה והמשפחה, והאיסור למכור את הטלוויזיה ליהודי, כדי לעמוד על מידת החריפות הרטורית, המלמדת על רמת החששות, ומודעה זו היא בבחינת "פרט המלמד על הכלל כולו". כך או אחרת, אנו למדים שאין לאמצעי התקשורת השונים שנעשה בהם שימוש בחברה החרדית אותה רמת לגיטימציה, על אף הגישה הפרגמטית הכללית השלטת ביחס לשימוש בהם, ויש שרמת החששות

של כמה מעלוני פרשת השבוע, בוודאי הנפוצים שבהם, ובהם: מעיין השבוע, שבת בשבתו ושיחת השבוע, אינם אנשי תקשורת במלוא מובן המלה אולם הם בעלי מודעות ורגישות תקשורתיים גבוהים. לעומת זאת, שוק הקלטות מבוסס על דבריהם של רבנים, דרשנים ודרשניות, מרצים ומרצות, הנישאים בפני ציבור מוגדר, בזמן ובמקום נתונים. רובם המכריע של דוברים אלה אינם אנשי תקשורת ורק חלקם הם בעלי מודעות תקשורתית מודרנית. באופן דומה, בדיקה ראשונית מעלה שחלק ניכר משדרני הרדיו החרדים אינם אנשים שזה מקצועם, מבלי לפגוע בכשרונותיהם.

כלומר, יש אמצעי תקשורת חרדיים המופעלים על ידי אנשים שתקשורת אינה עיסוקם העיקרי, הם אינם אנשי תקשורת או כאלה המודעים לשיקולים ולהשלכות השונות הכרוכות בתקשורת. לעומתם, יש אמצעי תקשורת חרדיים המיוצרים על ידי אנשים שעיקר עיסוקם הוא תקשורת או, לכל הפחות, בעלי מודעות תקשורתית גבוהה.²² בשולי עניין זה, אנו ניצבים כיום בפני דור שני ולעתים אף שלישי של אנשי תקשורת חרדים וכאלה העוסקים בתקשורת, ומן הראוי לבחון את ההתפתחויות הבין-דוריות של מקצועיותם ורמת מודעותם התקשורתית, על רקע המתרחש בתקשורת הישראלית הלא חרדית. כך, דרך משל, נראה שרמת המודעות התקשורתית של רבנים, דרשנים ופעילי ציבור כשבתי יודלביץ ואליעזר מ. שך ז"ל, ולהבדיל עובדיה יוסף ושולם שבדרון, נמוכה בהרבה מזו של רבנים, דרשנים ופעילי ציבור כשלמה בניזרי, אמנון יצחק, אברהם רביץ ועמנואל תהילה.

קהלי יעד שונים

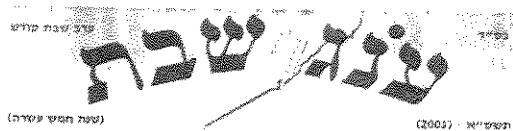
קטגוריה נוספת המסייעת להבחין בין אמצעי התקשורת השונים היא קהל היעד שלהם. אבחנה ראשונית אחת היא בין קהל יעד פנים-חרדי לבין קהל יעד שאיננו חרדי. כך, נראה שמבנה אתרי האינטרנט של אמנון יצחק, חסידות ברסלב וה"בבא ברוך" מנתיבות, לשונם ותכניהם מלמדים שקהליהם אינם חרדים או דתיים שאינם חרדים, אלא, בעיקר, חילונים, מסורתיים וחוזרים בתשובה.²³ לעומת זאת, המורכבות,

שהמרכיב הרטורי של המקורות הנזכרים, המהווים את מקור ההשראה, נוטה ליצור אווירה אקוטית ותוקפנית, ודינמיקה פנימית חריפה בפני עצמה, שהן מלאכותיות. זאת, מאחר שהן הדוברים והכותבים והן השומעים והקוראים מודעים היטב לעניין זה ומבודדים אותו באופן אוטומטי בתודעתם, אף שקשה להציב קריטריונים ברורים באשר לטיבו של תהליך זה.¹⁹ הטענתם במשמעותם המילולית בלבד או במשמעות יתרה אחרת מהווה אפוא שגיאה מבחינת הבנת התקשורת החרדית ודרכי פעולתה, זאת ועוד: בחברה שיש בה מתח רטורי גבוה ואווירה רטורית חריפה, לא ניתן לשתוק לנוכח האשמות כאלה או אחרות מאחר שהשתיקה מתפרשת כחולשה. כלומר, לעתים יש לראות בחילופי הדברים דינמיקה רטורית מתחייבת ולא אמצעי להעברת תשובות, נימוקים והסברים - אם למחנה תומכיך או לזה של מתנגדיך.

השימוש האסוציאטיבי במקורות המסורתיים אינו דבר חדש. זהו מאפיין מרכזי של העתונות היהודית לסוגיה במזרח אירופה, באמריקה ובארץ ישראל במחצית השנייה של המאה ה-19 ובעשורים הראשונים של המאה העשרים, על אף הגיוון הרב שבאופני התבטאותו. כך, דרך משל, עורכי העתונים המגיד, המליץ, הבצל, מחזיקי הדת, העברי, הפסגה, פארווערטס, דער מארגען זשורנאל והכותבים בהם, ידעו שרוב קוראיהם מצויים במקורות המסורתיים ברמה כזו או אחרת.²⁰ אולם, נראה שיש להבחין בין רמתה של ידיעה אסוציאטיבית המבוססת על "גריסא דינקותא" בלבד, שנים פורמטיביות של חינוך וחיברות במשפחות שומרות מסורת ואורח חיים דתי ובמסגרות חינוכיות בעלות אופי דומה, לבין רמתה של זו המבוססת על מי שבחר להמשיך לחיות כך גם בכגרותו. סביר להניח שרמת הפרטנות של הידיעה האסוציאטיבית של מי שעושה שימוש תדיר ועכשווי במקורות המסורתיים תהיה גבוהה הרבה יותר מזו של אדם שגדל על כך אך בחר באורח חיים אחר, בו אין מפגש כה רציף ויומיומי עם המקורות. כלומר, חקר התקשורת החרדית מחייב תשומת לב ברמה הפרטנית ביותר לאסוציאציות הדקות המצויות בה, דבר המחייב אופן רגישה במיוחד והיכרות אינטימית של המקורות המסורתיים.

ניתן לסווג את אמצעי התקשורת החרדיים באופנים שונים, דבר המסייע לנו להבין את מקומם במרקם התקשורתי והחברתי הכללי. אבחנה בסיסית, מעמודי התווך של חקר התקשורת, היא בין תקשורת שבעל פה, הכוללת רדיו, דרשות, קלטות וטלוויזיה בלוויין, לבין תקשורת כתובה - עתונות, דפי פרשת השבוע, מודעות קיר ואינטרנט ועם כל הבעייתיות שבהגדרת האחרון באופן חד משמעי. בהקשר זה, חשוב לשים לב לכך שבתקשורת המדוברת יש חפיפות רבות. לדוגמה: לצד תוכניות אירוח ומוסיקה, תחנות רדיו חרדיות מרבות להשמיע בשידוריהן דרשות, שיעורים והרצאות שהוקלטו.²¹ דבר זה מלמד על הבנתם את מהותה ומטרותיה החינוכיות של התקשורת המדוברת, כמי שבכוונה להביא לידיעתם של ציבורים רחבים דברים שנאמרו בהקשר מסוים ולקהל מוגדר, בהנחה שאלה נושאים מסרים הנכונים לכל זמן ולכל מקום.

קנה מידה אחר לסיווג אמצעי התקשורת החרדיים הוא האם הם מופעלים על ידי אנשי תקשורת מקצועיים או כאלה שתקשורת היא עיקר עיסוקם. ככל הידוע, עורכי העתונות החרדית ורבים מכתביה הם אנשי תקשורת, ובוודאי נתפשים כאלה בחברה החרדית. עורכיהם



רצוננו להגיע לציבור הדתי/מסורתי!
פרסם ב"ענני שבת"!!

60,000 עיתונים

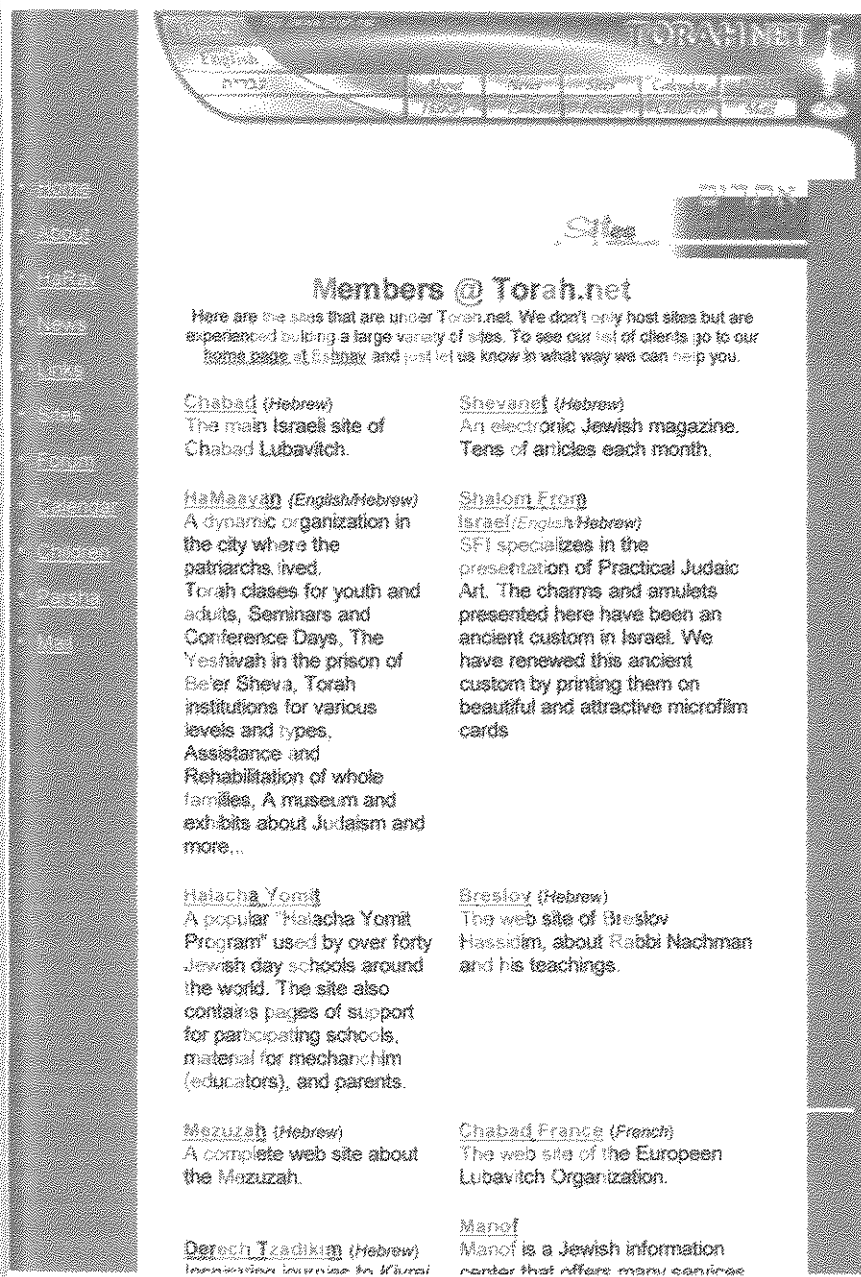
של "ענני שבת" המופצים בבתי הכנסת בכל הארץ ומניינים לכל הורמים, כל העוזות וכל החוגים.

250,000 קוראים לפחות

111 באינסטרוקטור - 06 333 3331

תקשרו עכשיו! נמנים מיוחדים
מחות ומבצעים למי שיש בו מעין
טל: 03-5234063, פקס: 03-5234054

ענני שבת - אחד משורה של עתוני בית הכנסת המופצים ברבבות עותקים



התחכום והגיוון של אתרי האינטרנט של חב"ד מחייבים משנה זהירות בכל ניסיון לקבוע מהו קהל יעד המובהק.²⁴ בעקבות מחקרו של יונתן כהן, ניתן לקבוע בהכללה, שקהל היעד של רובם המכריע של דפי פרשת השבוע הוא יהודים אורתודוקסים ושומרי מצוות באשר הם. עורכי העלונים ומפיצייהם מודעים היטב לכך שאין שום מתאם בין הורם ממנו יוצאים הדברים לבין הקהל שאליהם מגיעים.²⁵ לעומת זאת, מודעות הקיר המודבקות השכם והערב בשכונות החרדיות כוונו, עד לפני עשור שנים לכל הפחות, לציבור החרדי בלבד.²⁶ שכלולי המחשב והמהיר השווה לכל נפש של צילום נייר שינו את קהל היעד, בעיקר מאחר שאין יותר שליטה ובקרה מוחלטת על המודעות המתפרסמות.

לבסוף, רובן המכריע של קלטות השמע מיועדות לחרדים ולחוזרים בתשובה. למעט הקלטות של הרב אמנון יצחק, שארגונו, "שופר", מפיץ אותן על ידי חלוקתן חינם בצמתים מרכזיים ברחבי ישראל או בתיבות דואר, ובשכונות שרוב תושביהן אינם שומרי מצוות או חוזרים בתשובה אלא חילונים. עם כל חשיבותה של האבחנה הקטגורית בין קהל יעד חרדי לזה שאיננו חרדי, הרי שהיא נכונה לגבי חלק מאמצעי התקשורת החרדיים בלבד. הדברים האמורים מרמזים שעלינו לראות את קהל היעד שמורכב ממעגלים מתרחבים והולכים של קהלי יעד. לשון אחר: גבולותיה של התקשורת החרדית, כפי שהם באים לידי ביטוי בקהל יעדה, אינם חד משמעיים, בדיוק כפי שגבולותיה של חברה זו אינם כאלה, על אף רצונה ליצור תדמית כזו. דוגמה לתפישת קהל היעד כרב ממדי וכמורכב מרבדים שונים מצויה בשלל הפרסומים הרואים אור בתנועת חב"ד, בארץ ובתפוצות. אלה מיועדים לקהלי יעד שונים, החל מהמעגלים הפנים חב"דיים המובהקים לסוגיהם וכלה בכל יהודי באשר הוא.²⁷

מצוי ורצוי בעתונות החרדית

אשר לעתונות ולרדיו, העניין נראה מורכב ובעייתי הרבה יותר. כפי שכספי ולימור ציינו, העתונות החרדית היא שריד כמעט אחרון לעתונות אידיאולוגית-מפלגתית בישראל,²⁸ אולם קביעה זו אינה אומרת דבר על קוראיה. המתוחות בין הזרמים החרדיים השונים והפילוגים ביניהם, הם אשר הולידו את יתד נאמן (פרישת הליטאים בראשות הרב שך מ"אגודת ישראל"), ביטאונה של החרדיות הליטאית, ואת יום ליום (הקרע בין ש"ס לבין הרב שך), ביטאונה של החרדיות הספרדית. אולם, אין זה אומר שחסידיים אינם קוראים את יתד נאמן, או שליטאים אינם קוראים את המודיע, ותיק העתונים החרדיים, או את המחנה החרדי של חסידות בלז. זאת

תקשורת חרדית באמצעות האינטרנט – ריכוז אתרים בישראל ומחוצה לה. כאן מובא רק חלקה הראשון של הרשימה

ועוד: ההכרה שקהל היעד של עתון חרדי זה או אחר איננו רק אנשי אותו מחנה, היא אחד ההסברים לשימוש הרב בעתון ככלי לעריכת חשבונות פנים חרדיים. זאת, בידיעה שהדברים יגיעו למי שאליהם הם מכוונים.²⁹ אולם, בשנים האחרונות נראה שיש לעתונות החרדית קהל יעד

קיים צה"ל סיוור מודרך לכתבי עתונות חרדית ברמת הגולן, אירוע שכפי הנראה היה ראשון מסוגו. אחד מהקצינים שהעביר סיוור זה התרשם מרמת ידיעתם והבנתם של העתונאים החרדים את נבכי ההיבטים הנוגעים לרמת הגולן, גם אם אלה לא באו על ביטויים המלא בכתיבתם העתונאית כתוצאה מהצנזורה הפנימית או מסיבות נוספות. כתוצאה מכך אין בידינו ולו מחקר שיטתי על אף לא אחד מהעתוננים או כתבי העת החרדיים, ויש לנו רק קטעי ידיעות על מבנה מערכות העתוננים, אופני פעולתם, תפוצתם, דפוסי קריאתם, הבסיס הכלכלי להפעלתם, תכניהם ועוד שורה של נושאים. רק מעקב שיטתי אחר העתוננים הנזכרים והשבועונים והירחונים למיניהם, ובהם: בית יעקב, החומה, המשפחה, העדה, כפר חב"ד ולילך, יעמיד אותנו על הגיוון

נוסף, והוא: התקשורת הישראלית הלא חרדית. כמה מעורכי העתוננים החרדיים וכתביהם מודעים היטב לכך שהדברים המתפרסמים בעתוניהם נקראים על ידי אנשי תקשורת ובעלי עניין נוספים בחברה הישראלית הלא חרדית. העתונות החרדית נתפשת אפוא בידי העומדים מאחוריה ככלי יעיל ביותר להעברת מסרים ותחושות לחברת הרוב. דבר זה מתרחש, כפי הנראה, בעיקר סביב נושאים טעונים הנדונים בתקשורת הישראלית הלא חרדית ועוד יותר מכך - סביב התייחסויות שונות לחברה החרדית, אמונותיה, ערכיה, אורח חייה או זכויותיה כחברת מיעוט. כלומר, יש שאותו אמצעי תקשורת מכיל בו בזמן אמירות המיועדות לקהלי יעד מגוונים. כך, לדוגמה, יש שאותו גיליון של המודיע או יתד נאמן יכיל בו בזמן מסרים לאנשי הקבוצה אתה מזוהה העתון, לאלה הנמנים על קבוצות חרדיות אחרות, לדתיים לאומיים ואף לחילונים.

הידיעה שכל עתון חרדי מצונזר על ידי ועדת רבנים או הנהגה רוחנית, שכל ידיעה, כתבה ופרסומת עוברים תחת שבט הביקורת לפני הבאתן לדפוס, ושנושאים רבים לא נסקרים או נדונים בו (כגון: ספורט), מוליכה באופן טבעי למסקנה שהיא הומוגנית במסריה.³⁰ אין טעות גדולה מזו; אין הומוגניות במסרים, אפילו לא באותם אמצעי תקשורת המזוהים עם קבוצה מסוימת והמיועדים בראש וראשונה לחבריה. מגוון הכתבים, אופנים וגישותיהם הוא רחב, ולעתים ניתן למצוא דעות שונות, מנוגדות ואף סותרות ביחס לנושאים שונים באותו עתון עצמו. כך, דרך משל, עולה מעיון בכתבות השונות שנתפרסמו בהמודיע במהלך פרשת העברת המשחנים (טורבינות) של חברת חשמל בקיץ 1999, אשר הביאה לפרישת "אגודת ישראל" מהקואליציה. לצד טענות ערכיות כנגד הזלוזל בשמירת השבת, מופיעות טענות משפטיות-פורמליות, לפיהן העברת הטורבינות מהווה הפרה של הסטטוס-קוו; לצד הדגשה של מוטיב ה"הם" וה"אנחנו", יש עמידה על השותפות של כולם במדינה; ולצד הטלת אשמה במדינה היהודית החילונית, יש הפניית דברי ביקורת עצמית כלפי המחנה החרדי. לבסוף, אף מצוי מאמר ענייני וחף מאמירות מגמתיות, מלווה בתרשימים ותמונות, המתאר את ההיסטוריה של תחנות הכוח, החל מנהריים, ואת ההתפתחויות שחלו במיקומן, סוגיהן ותפקודן.³¹ כלומר, דווקא החוות החד משמעית מבחינת גבולותיו האידיאולוגיים של העתון והכתיבה העתונאית החרדיים, המתבטאת לא אחת בהסקת מסקנות זהות, היא המחייבת לבחון דווקא את מידת ואופי הגיוון המצויים בעתונות החרדית.³²

כפי שכבר צוין, העתונות החרדית "מדווחת על החיים כפי שהם צריכים להיות, ולא על החיים כפי שהם".³³ כלומר, המצוי מוצג על רקע הרצוי, וכתוצאה מכך אירועים ופרשיות ממצייאות החיים מוצגים, לעתים מזומנות, באור שלילי, אירוני, סאטירי, או רצוף ביטויי לעג ובוז. קביעה זו עשויה להוליך למסקנה שאין עניין בחשיפה למציאות על כל מורכבותה, ושכתבים החרדים אינם מצויים בפרטי האירועים או התהליכים שהם מסקרים. דומה כי גם זו שגיאה, במיוחד ביחס להתפתחויות המתרחשות בשנים האחרונות. לשם המחשה, במהלך שנת 1999

יום שכולו מוסדות "יחווה-דעת" בשידור חי

הנכם מוזמנים להשתתף ולקחת חלק
ביום שידורים מיוחד בכל ערוצי הקודש,
למען מוסדות "יחווה-דעת"
בראשות הרה"ג ר' דוד יוסף שליט"א
שיתקיים א"ה ביום רביעי כ' באלול התשנ"ט 1/9/99

בהשתתפות:

סרן גדול הדור הגאון רבי **עובדיה יוסף שליט"א**
הראשלי"צ ונשיא מועצת חכמי התורה ונשיא המוסדות
הגאון הצדיק רבי **יצחק כדורי שליט"א**
דקן המקובלים בדורינו
הגאון רבי **דוד יוסף שליט"א**
ראש המוסדות ורבה של שכונת הר-נוף
הרב **אריה דרעי שליט"א**

ובשיתוף רבנים ואוהבים מן העדה הראשונה

סם הערוץ	יחידות והכנס	חובו	צ'כונ	זרם	סלולר צ'כונ
"ערוץ 10"	55.5	107.7	104.9	84.3	02-5227570
	107.4		107.1	93.3	02-5227570
			85.6	104.7	
			107.2		
"קול המסד"	104.4	104.4	93.5	93.5	02-5243770
	89.3		98.9	104.4	
			105.8	104.1	
			102.0		
"קול המשנה"	102.4	101.7	89.2	101.1	02-5000591
"קול האמת"	103.3	105.3	107.9	104.7	02-5000656
	101.8	104.9	104.9	90.7	
"ערוץ 2000"	92.1	102.5	91.4	102.6	01-5560440
"קול הלב"	94.5	92.6	103.1	95.6	02-5002246
"קול השתתף"	103.5	93.5	-	93.3	02-5278781
"קול שמת"	96.2	93.6	93.6	88.7	052-574000
"שונה ישראל"	107.1	107.8	-	107.8	02-5254446
"קול התורה"	92.5	92.5	-	92.5	050-291292
"קול הלב"	93.4	-	-	93.4	050-292615

חוקד יום השידורים
02-6536706

רשת רדיו פראטי, או "ערוצי הקודש" בפי מפעיליה. פרסום בראש חוצות

הרב הקיים בעתונות החרדית, שהיקפו עשוי להפתיע רבים.³⁴ לבסוף, ראוי לציין שרוב העתונים וכתבי העת החרדיים מופיעים בתדירות של אחת לשבוע או פחות,³⁵ עובדה בעלת חשיבות להבנת תפקידה של התקשורת בחברה החרדית ורמת המודעות התקשורתית בה.

הרדיו החרדי

כידוע, בשנים האחרונות יש פריחה של תחנות רדיו חרדיות, שרובן המכריע הן פיראטיות.³⁶ חלקן מיועדות לקהלי יעד מובחנים, כגון: נשים או ספרדים, אולם גם באלה שאינן מגדירות את קהל היעד יש תוכניות המיועדות לקהלים ספציפיים. זו תופעה מרתקת כאשר אנו משקללים את ההקפדה הרבה על ההפרדה בין המינים בחברה החרדית עם הידיעה הברורה שאין שליטה על שומעי התוכניות. התפשטות התופעה והעובדה שלא תמיד ניתן לשלוט על תכניה באופן מלא יצרה מצבים של מתח בין מנהיגים רבניים חרדים לבין יומי כמה מתחנות הרדיו הפיראטיות ושדרניהם, וגם זה הוא היבט נוסף שראוי לתשומת לב.

הרב אורי יצחק קובע באופן חד משמעי שתחנות הרדיו החרדיות אינן מיועדות לחרדים, אלא לאלה שעשויים להתקרב לדת ולחזור בתשובה.³⁷ אולם, קביעה זו שנויה במחלוקת. כך, לדוגמה, שמואל בן עטר, שדרן פופולרי ביותר בחוגי החרדיות הספרדית, צוטט לאחרונה כאומר את הדברים הבאים:

תראה, לכם יש בבית טלוויזיה. מה יש לנו? איך נעסיק את הילדים שלנו כמה שעות כל ערב? אתה לא רוצה שייצאו החוצה. לא רוצה שיראו, רחמנא ליצלן, מה שהטבלוויזיה משדרת. אז לנו יש את ערוצי הקודש. אתה יכול לראות משפחות שלמות יושבות בערב סביב הרדיו.³⁸

רבים בהנהגה החרדית מכירים בעובדה שברוב הבתים יש מכשירי רדיו, במיוחד מאז מלחמת המפרץ, אולם הם חלוקים בשאלת היחס למכשיר זה. חלקם טוענים שאין זה מציאותי לדרוש שאנשים לא ישתמשו ברדיו או יוציאו אותו מביתם, ואילו אחרים עומדים על כך שיש להוציא מכשיר זה מהבית.³⁹ אתם מנהיגים המעדיפים שאנשים יאזינו לתחנות החרדיות מאשר לאלה הלא חרדיות, רואים בהן אפוא פתרון לא אידאלי שלאחר מעשה וממילא מידת הלגיטימיות שלהן פחותה בהשוואה לזו של אמצעי תקשורת אחרים.

דבר זה מחייב אותנו לעמוד על תופעה נוספת רבת ביטויים בחברה החרדית: השימוש בתופעת החזרה בתשובה ובחזורים בתשובה כנימוק להבאת דברים לסדר היום הציבורי וללגיטימיות של הדיון בהם. כך, דרך משל, קיימת ספרות חרדית עממית ענפה העוסקת בשואת יהודי אירופה, נושא רגיש מאין כמוהו בחברה זו. יש שכותבי ספרות זו מנמקים את הבאתה לדפוס בכך שחייבים לספק הסברים לחזורים בתשובה, ושהשתיקה מתפרשת כצורה שגויה ומאירה את החברה החרדית באור שלילי. בנימוק זה משתמשים הרבנים שוורץ וגולדשטיין, בהסברים, במלים הבאות, את כתיבתם את ספרם העוסק בשואה:

התשובה היא, שנפל דבר בישראל. קמה בישראל תנועה של תשובה. תנועה זו אינה גדולה בכמות, אך חשיבותה האיכותית עצומה ונפלאה. וכבר הסכימו כל גדולי הדור כי תובת השעה היא לעודד ולחזק תנועה זו. משום כך אין אנו יכולים להמשיך בשתיקה זו של קבלת ייסורים, שתיקה המתפרשת בטעות או בזדון כ"הודאה". וכל הבקי בנעשה בשטח יודע כלפי מה הדברים אמורים.⁴⁰

אולם, מתברר שרוב קוראיה של ספרות זו אינם חוזרים בתשובה אלא חרדים מבטן ומלידה. באופן דומה, יש המצדיקים את קיומן של תחנות רדיו חרדיות בכך שהן מכוונות לחזורים בתשובה, אף שבפועל קהל מאזיניהן העיקרי הוא חרדי. כך או אחרת, חשוב להדגיש את המקום החשוב שתופסים חזורים וחזרות בתשובה בתעשיית התקשורת החרדית. רוב אמצעי התקשורת החרדים נכללים בקטגוריה של אמצעי תקשורת קטנים (small media), המאופיינת, במקרים רבים, בנטייה דה-צנטרליסטית בתחומי הבעלות, השימוש והצריכה. בחברה החרדית, בה מושם דגש חזק של שליטה ופיקוח על המתרחש בקרב המאמינים, מתגבשים דפוסי שונים של אמצעי תקשורת קטנים, המחפשים דרכים שלא לאבד את השליטה הריכוזית. דומה שכך יש להבין את מערכת יחסי האהבה-שנאה המרתקים שהחברה החרדית מנהלת עם האינטרנט, נושא שהתחקות אחריו עשויה ללמדנו פרק מאלף על גבולות השליטה ועל המאבק המתקיים על גבולות אלה בחלקים שונים של החברה



לקול הקהילה

הירקון 8, ב"ב. מל: 5785542, 03. מל: 5785541, 03. מיקוד: 51261

רדיו קול חי הממוסד, המופעל תחת פיקוחה של הרשת השנייה לטלוויזיה ולרדיו טובל קשות מהתחנות הפיראטיות

יורק במוצאי שבת (ליתר דיוק אור ליום ראשון), ג' בתמוז תשנ"ד (12.6.1994), והובא לקבורה ביום ראשון אחר הצהריים.⁴⁶ תחל מאותו יום ובימים שלאחר מכן הוקדשו כמה וכמה תוכניות רדיו וטלוויזיה מקומיות לדמותו של הרבי. שבוע לאחר פטירת הרבי, במוצאי שבת, ה-18.6.1994, שודרה בערוץ 13 של הטלוויזיה בניו יורק תוכנית על חב"ד, בה השתתף, בין השאר, אחד מהאישים המרכזיים של חסידות חב"ד. אותו חסיד טען שהרבי שזה עתה נסתלק ניצב במעמדו של משה רבנו. ההוכחה שהביא לדבריו היתה האמירה המובאת בתלמוד לפיה "כשניתנה תורה לישראל היה קולו [של האל] הולך מסוף העולם ועד סופו."⁴⁷ והנה, רק הרבי מלובביץ' הגיע להישג דומה בכך שהתוודעויותיו שודרו בשידור חי, כאמצעות לוויין, על מסכי ענק לעשרות ערים בעולם בו זמנית.

תקשורת חרדית - היבטים פונקציונליים

האפשרויות הלגיטימיות לכילוי בשעות הפנאי בחברה החרדית הן מוגבלות ביותר, בהשוואה למגזרים אחרים בחברה הישראלית. לכן, אין זה מפתיע שחלק מכלי התקשורת החרדיים תופסים מקום מרכזי בתרבות הפנאי של החברה החרדית. כך, למשל, הדרשות וההרצאות למיניהן הופכות לאירוע חברתי שיש בו צדדים משעשעים ומבדרים לגיטימיים.⁴⁸ מרכזיותו של הממד הבידורי בדרשה נעוץ בשלושה ממאפייניה העיקריים:

- א. זהו מפגש של דובר עם קהל, בו מוטלת על הראשון המשימה להחזיק את האחרונים ערניים וקשובים. מצב זה מחייב שימוש בבדיחות, אמירות משעשעות וכישרון תיאטרלי.⁴⁹
- ב. במעמד זה הדרשן מציע פרשנות לטקסט המסורתי, המשוחררת ממסקנות מעשיות הנוגעות לאורח החיים. חופש זה מאפשר לו לנהוג וירטואוזיות רבה בטקסט, המהווה לעתים מזומנות מרכיב מכריע בשמירת המתח האסתטי בקרב השומעים.⁵⁰
- ג. זו הבימה היחידה שבאמצעותה יכולים אנשי הדת היהודים לפרש את מציאות החיים החברתית-תרבותית, להסבירה ולהתמודד עמה לאור המקורות המסורתיים.⁵¹ על פי רוב, השומע לא יקבל פרשנות זו בשיעור תלמוד, הלכה, תנ"ך, או בשיחת מוסר.

ביקורת עצמית חרדית

באותה מידה, יש לדון בהיבטי תרבות הפנאי של הרדיו החרדי ושל עלוני פרשת השבוע.

כלי התקשורת החרדיים ממלאים פונקציות נוספות, ובהן: כלי לשחרור לחצים חברתיים פנים חרדיים למיניהם. בשנים האחרונות, בולט הדבר במיוחד בקרב שתי קבוצות אוכלוסייה: נשים ובני עדות המזרח. המניע העיקרי של הרב עובדיה יוסף לייסוד העתון יום ליום היה המסקנה שליהדות הספרדית החרדית אין במה לייצוג עצמות, שאינן מוצאות את ביטונן הראוי וההוגן בעתונים החרדיים האשכנזיים.⁵² בעתון זה מתפרסמים מדי פעם דברים חריפים כנגד החרדים הליטאים, אשר כלפיהם יש לספרדים ככל הנראה משקעי איבה גדולים ביותר כתוצאה מהיחס המתנשא והמזלזל לו זכו בעולם הישיבות הליטאיות במשך עשרות שנים.

בכל הנוגע לנשים, מדובר בתופעה בעלת ביטויים חריפים ביותר,

החרדית.

בשולי דיון זה, יש להסב את תשומת הלב לממדים סמליים ואסוציאטיביים הבאים, למשל, לידי ביטוי בשמותיהם של העתונים, תחנות הרדיו והארגונים המפצים קלטות, כותרי המדורים בעתונים והתוכניות ברדיו. אין זה מקרי שהעמותה בראשותו של הרב אמנון יצחק נקראת שופר - הכלי ששימש להעברת הודעות בקרב בני ישראל בתקופת שהותם במדבר והמוזיקה אסוציאטיבית יותר מכל עם חזרה בתשובה; וששמה של עמותת נר למאה, שעסקה בעיקר בשכפול, מכירת והשאלת קלטות ופסקה בינתיים מלתפקד, מבוסס על קביעתם של חז"ל לפיה "נר [המספק אור] לאחד [הוא אותו] נר [המספק אור] למאה."⁵³ כלומר, הדובר מדבר לציבור אחד ובזכות הקלטתם של הדברים הם מגיעים, ללא מאמץ נוסף מצדו, לציבורים רחבים בהרבה.

הקשר בין כלי תקשורת לאידיאולוגיה דתית

ברוב המקרים נראה שהקבוצות השונות בהברה החרדית עושות שימוש זהה באמצעי התקשורת השונים העומדים לרשותן, אולם לעתים קיימת נטייה בקרב קבוצות שונות להעדיף את השימוש בכלי תקשורת מסוימים. בהלק מן המקרים נובעת העדפה זו ממניעים דתיים, תופעה הראויה לתשומת לב. לדוגמה, הדגש על השימוש באמצעים ויזואליים בחסידות חב"ד, המבוסס על מסר שבא לידי ביטוי בפרסומת מלפני שנים, שקבעה ש"יש דברים שצריך לראות כדי לשמוע." עם התפשטותה של תנועת החסידות על חצרותיה ואדמו"ריה, הושם דגש רב על החשיבות שבראיית הרבי ובשמיעת דבריו. לשמיעת הרבי, שבאותם זמנים היתה כרוכה בראייתו, הוענקה חשיבות סגולית גדולה לאין ערוך מאשר לקריאת כתביו.

הטכנולוגיה המודרנית יצרה שני מצבים בעייתיים: האחד, שניתן, באמצעות קלטת אודיו, לשמוע את קולו של הרבי מבלי לראותו; והשני, שניתן, באמצעות הווידאו, לראותו ולשמוע בו בזמן. אף שברור שהאפשרות של ראיית הרבי ושמיעת דבריו עדיפה על האפשרות של שמיעתו בלבד, הרי שבשני המקרים השומע מנותק מההקשר המידי שבמסגרתו נאמרו הדברים. לאור האמור ברורה ההעדפה הרווחת בחסידות חב"ד לתיעוד המשלב תמונה, רצוי חיה, וקול, על פני כלי המעביר רק קולות.⁵⁴ התפתחויות טכנולוגיות אלה מסבירות את המאמץ המושקע בהעברת המסר ש"צריך גם בעודו בחיים חיותו לקבל פני הרב תמיד ולשמוע מפיו דווקא דא"ח [=דברי אלוקים חיים] ואעפ"י שדבריו המה בכתובים אעפ"כ אינו דומה שמיעה מרחוק לראייתו] פניו דווקא כי הארת פניו גדולה יותר מקבלת דברים."⁵⁵ אין זה מפתיע לכן שחב"ד ממעטת, באופן יחסי, לעשות שימוש בקלטות אודיו ומעדיפה את השימוש בשידורי לוויין ובוידאו, אף שהשימוש באחרון כרוך בהחזקת מכשיר טלוויזיה - מכשיר בעייתי הווכה ליחס טעון ועל פי רוב שולל ופוסל בחברה החרדית.⁵⁶ כלומר, אופי הקשר הרצוי בין החרד (במקרה זה החסיד) לבין רבו משפיע לעתים גם על סוג כלי התקשורת שהקבוצה אליה הוא משתייך תעדיף להשתמש בו.

אין זה מקרי שדווקא בחסידות חב"ד, שהיא כפי הנראה הקבוצה בעלת המודעות התקשורתית הגבוהה ביותר בחברה החרדית, היו שראו בטכנולוגיות התקשורת המודרניות הוכחה למשיחיותו של האדמו"ר השביעי, מנחם מנדל שניאורסון (1902-1994). שניאורסון נפטר בניו

17

עיריית ירושלים

אגף תרבות תורנית

לתושבי תלפיות, רסקו, גילה

ארמון הנציב, בקעה והסביבה ...

היכנס לזמנים להוצאה להגות 21

אודי זוהר

"חיי בהווה ובעבר"

הערב יתקיים במוצ"ש כ"ח בסיון 15.6.96 במכון "מירב ק/אכ"2"

רזי צרת נו בתלפיות (אזור התעשייה ליד מפגש השיץ) בשעה 21.00 בערב

הוצאת כרטיסים (22.6.96) חר"ב נויגרשל

עם נולידים חרשים שאסור לתמוץ

תקשורת ישירה, פנים אל פנים, עם אחד מהחוזרים בתשובה הנוודים ביותר, בהפקתה של עיריית ירושלים

המתפרסמים בתדירות גבוהה באופן יחסי. אינספור גיליונות של הירחון בית יעקב או כתב העת המשפחה מכילים דברי ביקורת בנושאים שונים, ובהם: האפליה הנקוטה כלפי בגות ממוצא מזרחי ברשת בית יעקב, או היבטים שונים הנוגעים ליחס שלו וזכה האשה החרדית בחברה ומעמדה בחברה.⁵² עוצמת הדברים ומידת תקיפותם מפתיעים ביותר, במיוחד לאור העובדה שגם לכתבי עת אלה יש מערכות מפקחות ומצנזורות. כלומר, כמה מאמצעי התקשורת החרדיים מהווים מקור חשוב לביקורת עצמית חרדית, היבט המצוי בדרשות, שיחות מוסר ומגוון מקורות נוספים. דבר קיומם של דברי ביקורת אלה לא מגיע, על פי רוב, לציבור הרחב, מאחר שהרטוריקה החרדית המופנית כלפי החברה הסובבת מתמקדת בהאשמת כולם למעט עצמה בכל הצרות הבאות על מדינת ישראל, החברה הישראלית, היהדות והיהודים באשר הם בעת

החדשה.⁵³ הקביעה של מרשל מקלוהן ואחרים, לפיה יש מתאם בין המדיום לבין המסר מתאשרת אפוא גם באמצעי התקשורת החרדיים, הן ברמה הטכנולוגית והן בהתאמות שבין התוכן לבין קהל היעד.⁵⁴ מקורות שקהל יעדם הוא חרדי מובהק, כגון הדרשות וההרצאות המוקלטות, מכילים הרבה ביקורת עצמית בעוד שבמקורות שקהל יעדם אינו רק חרדי, כגון עלוני פרשת השבוע, קשה למצוא תכנים מעין אלה.

כפי שנרמז לעיל, אחד המאפיינים המרכזיים של כלי התקשורת החרדיים הוא היותם נושאי שליחות חינוכית-ערכית. זהו מרכיב מרכזי בתודעתם העצמית ובאופן בו הם נתפשים בחברה החרדית, ועליו לכן להוות מרכיב חשוב בכל דיון בתקשורת החרדית. הממדים החינוכיים-ערכיים של התקשורת החרדית ופעיליה הם רבים, החל מהחלטות עקרוניות, כגון זכות הציבור שלא לדעת כל דבר והתעלמות מדיווח על נושאים שנתפשים ככאלה שאינם ראויים לאזכור או התייחסות, וכלה בראייתם את עצמם ככלי להפצת מסרים אידאולוגיים וערכיים של העילית הדתית-חינוכית ולהפנמתם.⁵⁵

אחד הנושאים המרכזיים הנוגעים לעניין זה הוא השימוש בתקשורת ככלי לחשיפת ההיסטוריוגרפיה החרדית לציבורים רחבים ולעיצוב התודעה והזיכרון ההיסטורי הקולקטיבי של חברה זו. העתונות החרדית לגוניה, עלוני פרשת השבוע וחלק מתעשיית קלטות האודיו גדושים בתולדותיה של היהדות האורתודוקסית ובזו החרדית, הנתפשת כממשיכתה הלגיטימית היחידה של האורתודוקסיה.⁵⁶

לדוגמה: בכמה מעלונים פרשת השבוע, ובהם מעיין השבוע, המזוהה עם ש"ס, ותודעה, המזוהה עם "דגל התורה", יש מדורים קבועים המכילים מידע בסיסי ומספרים פרטים על אופיה של אישיות דתית זו או אחרת. על פי רוב מדובר ברבנים, דיינים, ראשי ישיבות או מקובלים. מדורים אלה מביאים פרטים חלקיים על תולדות חייו של האיש הנדון, ומתמקדים בעיקר במעלותיו ובצדקותו כפי שאלה באים לידי ביטוי

ישיבתים ז"ה ביום שני 14.6.96 בשעה 8.30 במועץ יאמר יצחק ז"ה טמיען הגייה
הנטיסר למענות אסורה

ערב נשים, עם רב, רבנית ובדרן ידוע "המדבר יהדות" כלשון המודעה

אנשי אקדמיה ואנשים המזוהים עם תפישות אידאולוגיות ברורות. התפלמסות זו מתמקדת בחשיפת עובדות הנוגעות לנושא, לדמות או לפרשייה מסוימים, לפרשנותם, להקשר בו הם מוצגים, או למידת החשיבות המיוחסת להם. כל זאת, כדי להציב תמונה אמיתית של העבר, כפי שזו נתפסת על ידי הכותבים החדדים.⁵⁹

גם בהקשרים תכניים אלה ניתן לראות כיצד המדיום משפיע על אופן הגשת המסר ועל תכניו. כך, לשם המחשה, די במדור מוגבל בהיקפו כדי להציב תמונה א-היסטורית של דמות, אולם העמדת היסטוריה-שכנגד שיטתית מחייבת מדיום עם מרחב גדול יותר ועם אפשרות ליצירת דיון שיש לו המשך ולכך מתאימות יותר הדרשות, ההרצאות והעתונות.

מאמר זה מותיר שורה ארוכה של שאלות ונושאים הראויים למחקר שיטתי. ההיבטים שהועלו בו עשויים לסייע בידינו בכל ניסיון לאפיין את תפישת התקשורת ומהותה בחברה החרדית, בהשוואה לאלה המצויות בחברה החילונית ובקבוצות נוספות המרכיבות את פסיפס החברה הישראלית, כגון: הדתיים-לאומיים, הערבים ועולי חבר העמים.

המסקנות הראשוניות והחלקיות העולות ממאמר זה

הן:

- א. החברה החרדית עושה שימוש רב גוני ומתוחכם באמצעי התקשורת המודרניים ביותר, ומתעדכנת תדיר בחידושים הטכנולוגיים שיכולים לסייע בידה להשגת מטרתיה באופן היעיל ביותר.
- ב. ניתוח המדיה החרדית לסוגיה מחייב הכרת מבנה החברה החרדית והקבוצות המרכיבות אותה, ועוד יותר מכך - השפה הדתית השלטת בה. השימוש המתוחכם במקורות המסורתיים היהודיים מתוך מודעות לעולם האסוציאציות שאלה מעוררים, מבטאים, בין השאר, ניסיון של חברת מיעוט, המחזיקה בערכים תרבותיים המנוגדים לאלה של חברת הרוב הסובבת, להרחיק את "האחרים" למיניהם מלהבין את השיח הפנימי שלה או ליטול בו חלק. מכאן נובעת חשיבותה המכרעת של הרגישות לשפה הדתית בכל ניתוח של התקשורת החרדית.
- ג. יש חשיבות להבנת מקורותיה ההיסטוריים של החברה הגדונה ותודעתה היא ביחס למה שהתרחש בעבר, מאחר שאלה תופסים מקום מרכזי באופן בו היא משקיפה על המציאות שבה היא חיה והדרכים שבהן היא מגבשת דעה באשר לטיבה של מציאות זו.
- ד. רוב העוסקים בתקשורת המונית ובתקשורת בין-אישית בחברה החרדית הם סוכני חיברות (socialization agents) וסוכני תרבות (cultural agents). זהו מרכיב מרכזי הן בזוהותם העצמית והן באופן בו הם נתפשים על ידי סביבתם. כל ניסיון לעמוד על מקומם, מעמדם ומידת

באורח חייו ובהתנהגותו. הפרטים ההיסטוריים הנזכרים מתאפיינים במקרים רבים בא-היסטוריות, לעתים עד כדי כך שהקורא יכול בקלות יחסית למקם את הדמות הגדונה מאתיים שנה לפני התקופה בה היא חיה בפועל, או מאתיים שנה לאחר מכן. הסיבה העיקרית לכך היא שמיקום הדמות הגדונה בהקשר היסטורי מדויק נתפש כחסר ערך מאחר שאין לכך כל חשיבות במסגרת המסר החינוכי שעל הקורא להפיק והלקח האקטואלי שעליו ללמוד.⁶⁰

מאפיין נוסף של ההיסטוריוגרפיה החרדית, הבולט במיוחד בכתבות מסוימות המתפרסמות בעתונות החרדית,⁶¹ בדרשות ובהרצאות,⁶² הוא הנטייה להתפלמס עם ההיסטוריה "האחרת" - זו הנכתבת על ידי

סטרא אחרא

לאחינו היקרים

תושבי אלעד מכל הזרמים והחוגים.

זכינו בחסדי ה' להתאסף כאן בעירנו הקדושה מערים בני ברק ראשון לציון חולון ראש הפין אור יהודה ועוד, כדי לחיות ולגוד, בעיר של תורה ועבודה ה', שנוכל להתקרב לשכינה הקדושה ולחנך את ילדינו היקרים בחינוך של סהרה וקדושה.

לדאבון לבנו אנו רואים כאן מידי יום ביומו, מעשים אשר לא יעשו, וגדרי הקדושה והצניעות נפרצו ע"י הנוער, מומרים לתאוה ולהנעים, או לעינים שזכך רואות.

ולא די בכך,

קמו כמה אנשים שאינם מהוגנים (מאידוביק' ועמדות), והחליטו לצורך 'ביזוס' על חשבון קדושת ילדינו, להקים כאן באלעד אולפנא "לאומנויות" "המוזיקה" "פופ" "ותשקורת" שבה מלמדים את הבנות רח"ל אין להופיע "בתשקורת" החילונית ובבתי האמרון, לקיים רח"ל, התקרב אל הניעור ואל הדומה לו. וכל זה הפוך ממה שכתוב בהלכה כל כבודה בת מלך פנימה.

ובנות אלו ימלאו את רחובות אלעד בתלבושת מופקרת בוקר וערב וירשילו את נשמותיהם הטהורות של בנינו הכשרים ובנותינו

הצדיקות,

אבוי לנו אוי על נפשנו,

מי האכזר והרשע שמקריב את עירנו למלאך המוות.

אנו פונים לכל אחד ואחד ששלחבך קודש עדיין לזהסת בלבנו, אנו, אם יקר בעיניך חינוך הילדים ורצונך לסלק מכאן במהרה את הספרא אחרא וכל בה דיליה, פנה בבקשה לכל אחד מחברי המועצה היקרים מכל הסיעות ותכדיו, אנו חוסו עלינו ועל ילדינו הטהורים, אל תתנו למשמית לנגוף את אלעד אנתנו לא רוצים אולפנא אנתנו לא רוצים שום מוסד עם בנות מחוק לעיר.

ולראשי האולפנא אנו אומרים

נעצור את האולפנא בשערי אלעד !!!

אורחים כואבים ואוהבים

הסטרא אחרא לפי תמישת חרדי העיר אלעד: אולפנא לאומנויות, מוזיקה, פופ ותשקורת. המלה תקשורת מופיעה בפרסומים החרדיים תמיד בשיכול אותיות

247-276.

4.

השפעתם של העוסקים בתקשורת בחברה החרדית ושל אמצעי התקשורת השונים מחייב לכן את בחינתם בהשוואה לסוכני היברות ותרבות אחרים בחברה זו. ואת ועוד, מדובר בשומרי סף (gate keepers), המהווים בו בזמן סוכנים של שינוי מחד ושל פיקוח חברתי והמשכיות מאידך, ונראה שמעמד מורכב וסבוך זה הוא העומד ביסוד מעמדם האמביוולנטי בחברה החרדית.

ה. ההתפתחויות ההיסטוריות והחברתיות שעברו ועוברות על החברה החרדית בתפוצות (ארצות הברית, כמה ממדינות מרכז ודרום אמריקה, אוסטרליה וחלק מארצות אירופה) על מרכיביה השונים הן מגוונות, ומעמדה הפוליטי באותן מדינות שונה במובן ידוע מזה של חרדים בישראל. כתוצאה מכך, יחסם לתקשורת המקומית לסוגיה הוא לעתים שונה מזה המוכר בישראל, ומידת ואופן השימוש שהם עושים באמצעי תקשורת ההמונים, התקשורת הבינ-אישית והתקשורת הקהילתית שונים אף הם. אין ספק שבחינה השוואתית של קהילות חרדיות במקומות שונים בעולם בכל הקשור לשימוש בתקשורת וביחס אליה (דבר שלמיטב ידיעתי לא נעשה עד כה), וראיית הדברים לאור המתרחש בהקשרים אלה בקבוצות פונדמנטליסטיות אחרות, תעשיר את הבנת התקשורת החרדית בישראל.

ולסיום, אין ספק שמחקר שיטתי של התקשורת החרדית או אחד ממרכיביה יתרום תרומה מכרעת לא רק להבנת התופעה עצמה ומקומה בחברה החרדית, אלא גם להבנת חברה זו והוויית קיומה במדינת ישראל. התקשורת החרדית מספקת לנו נקודת מבט ייחודית ומפתיעה על התמודדותה של תרבות-הנגד החרדית עם בעיותיה ואתגריה הפנימיים, על מידת היכרותה את חברת הרוב הסובבת אותה ואת תרבותה, ועל הדרכים שבהן היא מגיבה להן, קובעת את גבולותיה ביחס אליהן ומשנה אותם לנוכח התמורות המתרחשות בהן.

מאמר זה מבוסס על הרצאה שבישאה בסמינר המחלקתי של החוג לתקשורת באוניברסיטת חיפה, 16.5.2000. אני מודה למשתתפי הסמינר על הערותיהם, ביקורתם והצעותיהם. זהו פרק ממחקר מקיף על דת ותרבות עממיים בחברה החרדית בישראל, אשר נתמך על ידי מילגת פוסט-דוקטורט מטעם מרכז יצחק רבין לחקר ישראל, תל אביב, 1999-2001. אני אסיר תודה ליונתן כהן, יהואל לימור, רחל בד קפלן ואפרים שהם-שטיינר, אשר הערותיהם וביקורתם הצילו אותי משיגאות וסייעו בידי לשפר את המאמר.

* * *

1. א. יצחק, "תקשורת או תשקורת", השיבנו: סדרת קלטות ביהדות, אגודת ערכים, ירושלים.
2. ראו: מ. בלונדהיים וק. קפלן, "רשעות השידור" - תקשורת וקלטות בחברה החרדית, קשר 14, 1993, עמ' 51-63 (נתפרסם שוב ב: ד. כספי וי. לימור [עורכים], אמצעי תקשורת המונים בישראל: מקראה, תל-אביב תשנ"ח, עמ' 167-183).
3. ראו: נ. הורוביץ, "החרדים והאינטרנט", כיוונים חדשים 3, תשס"א (2000), עמ' 7-31; ד. כספי וי. לימור, המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1948-1990, תל-אביב תשנ"ג, עמ' 49-75, 76-75; א. צרפתי, "עתונות בשירות המשיח", קשר 24, 1998, עמ' 16-28; ק. קפלן, "האל מתוך הקלטה - על דרשות ודרשות מוקלטות בחברה החרדית", יהדות ומגוון 9, תשנ"ה, עמ' 169-201; J. Cohen, "Politics, Alienation, and the Consolidation of Group Identity: The Case of Synagogue Pamphlets," *Rhetoric and Public Affairs* 3(2), 2000, pp.

אחד המאמרים הראשונים בתחום זה, שלא נקי מפגמים, הוא מאמרו של מ. מיכלסון, "עתונות חרדית בישראל", קשר 8, 1990, עמ' 11-22 (הופיע שוב בכספי ולימור, אמצעי תקשורת המונים בישראל, עמ' 218-233). לפרטי מידע חשובים על העתונות החרדית, ראו: צ. זרחה, "העתונות החרדית החדשה", עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1989; א. לוי, החרדים, ירושלים 1988, פרק 19; מ. סליפוי, "עתונות חרדית בעיר הקודש", י. מישלר (עורך), על עתונאים ועתונות: ארבעים שנה לאגודת העתונאים בירושלים, ירושלים תשל"ו, עמ' 19-25.

5. ברור שחלק מהנושאים ומהתופעות הנידוגות אינם ייחודיים לתקשורת החרדית. ראו, בין השאר: י. כ"ץ, ההלכה במיצר: מכשולים על דרך האורתודוקסיה בהתהוותה, ירושלים תשנ"ב; J. Katz, "Orthodoxy in Historical Perspective," *Studies in Contemporary Jewry* 2, 1986, pp. 3-17; M. Samet, "The Beginnings of Orthodoxy," *Modern Judaism* 8(3), 1988, pp. 249-270.

7. על כמה מהתפישות המביאות ליצירת תקשורת אלטרנטיבית בקבוצות פונדמנטליסטיות, ראו, למשל: י. סיון, "תרבות המובלעת", אלפים 4, 1991, עמ' 45-99; M. Tehranian, "Iran: Communication, Alienation, Revolution," *Intermedia* 7(2), 1979, pp. 6-12; Idem, "Fundamentalist Impact on Education and the Media: An Overview," M.E. Marty and R.S. Appleby (eds.), *Fundamentalisms and Society*, Chicago and London 1993, pp. 313-341.

8. ראו, למשל: ת. ולדר, "בחיות, מול המעצמה השביעית", יתד נאמן 13 (3736), י"ד בניסן תשנ"ח-10.4.1998, עמ' 56-58; ב. לנדוי, "פרקים בתולדות העתונות החרדית", המודיע 35 (9790), ל' בשבט תשמ"ד-3.2.1984, עמ' 1; י. פרידמן, "להנמיך את המפלס", יתד נאמן 12 (3514), ו' בתמוז תשנ"ז-11.7.1997, עמ' 2-4; המודיע 41 (11805), י"ז באלול תש"ן-7.9.1990, עמ' ט"ו-ט"ז - מוסף מיוחד במלאות 40 שנה להופעת העתון; Hamodia Staff, "Fifty Years of Hamodia," *Hamodia*, 22.9.2000, p. 19, 21-24. המהדורה האנגלית של המודיע החלה לראות אור לפני שנים ספורות, והשוואתה למהדורה העברית מסייעת להבנתם של העורכים את ההבדלים בין קהלי היעד החרדים בישראל ובאמריקה.

9. מורכבותה של החברה החרדית עולה, ישירות או בעקיפין, ממחקרים שונים. ראו, למשל: ת. אלאור, משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות, תל-אביב 1992; מ. פרידמן, החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים, ירושלים 1991; א. רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל, תל-אביב תשנ"ג; S. Heilman, *Defenders of the Faith: Inside Ultra-Orthodox Jewry*, New York 1992; S.C. Heilman and M. Friedman, "Religious Fundamentalism and Religious Jews: The Case of the Haredim," M.E. Marty and R.S. Appleby (eds.), *Fundamentalisms Observed*, Chicago and London 1991, pp. 197-265.

10. ראו, למשל: ש. פינר, "תולדותיה של העתונות העברית", מדעי היהדות 33, תשנ"ג, עמ' 101.

11. ראו, למשל: N.T. Ammerman, "North American Protestant Fundamentalism", Marty and Appleby (eds.) *Fundamentalisms Observed*, pp. 33-34; J. Hitchcock, "Catholic Activist Conservatism in the United States," Idem, p. 112; M.E. Marty and R.S. Appleby, "Conclusion: An Interim Report on a Hypothetical Family," Idem, pp. 827-830; H. Lazarus-Yafeh, "Contemporary Fundamentalism: Judaism, Christianity, Islam," *The Jerusalem Quarterly* 47, 1988, pp. 32-33. המסקנה מפרגמטיים זה היא שהבעיה איננה בכלי טכנולוגי זה או אחר אלא בתכנים המועברים באמצעותו.

12. ב. מינץ, הרבי וצ"ל מגור, תל-אביב תש"י, עמ' 35.

13. לחששות מהאינטרנט, ראו: הורוביץ, "החרדים והאינטרנט", עמ' 15-14, 23-19.

14. תודתי ל"ר מרדכי זלקין שהביא את קיומו של פשקוויל זה לידעית.
 15. מדובר בספרות ילדים ונוער, תיאולוגיה עממית, ביוגרפיות של רבנים, אדמו"רים ומנהיגים, ספרי היסטוריה ועוד מגוון סוגים, הנדפסים בקצב ובכמות גדולות. למרות זאת, למעט הספרות העוסקת בשואה, ספרות הילדים החרדית היא היחידה שזכתה לתשומת לב כלשהי במחקר. ראו, למשל: י. ויליאן, "מוטיבים מרכזיים בספרי ילדים בעולם החרדי", מעגלי קריאה 22, תשנ"ד, עמ' 43-68; ל. חובב, "ספרות ילדים חרדית - ריאליסטית או ריאקטית?", ספרות ילדים ונוער (כג-ד), תשנ"ד, עמ' 20-35; א. יפה, "היבטים פסיכולוגיים של ספרות ילדים חרדית: תפיסת הילד ותפיסת העצמי", מגמותמ"א (2-1), 2001 עמ' 19-45.
 16. חלק מהניסיונות האחרונים לשימור ייחודו של אמצעי תקשורת זה מתבטא בכך שבמקרים רבים ההודעות נמסרות בנוסח קבוע וביידיש ולא בעברית - שהוא השפת השלטת ברובה המכריע של התקשורת החרדית האשכנזית בישראל.
 17. המודעה בנוסחה המלא מצוי בידי המחבר.
 18. ראו: תלמוד בבלי, מסכת בבא קמא, דף פב עמ' ב.
 19. לצד האמור, יש מצבים בהם הרטוריקה שנעשה בה שימוש זוכה לדה לגיטימציה חריפה בתוך התברה החרדית, מאחר שהיא נתפשת כחוצה קווים אדומים. כך, לדוגמה, ביחס למודעת קיד שפורסמה עם תמונתו של הרב יוסף שלום אלישיב, מופסקי ההלכה החשובים בחברה החרדית וממנהיגי החרדיות הליטאית, כשלצידו צלב והוא מכונה אותו האי"ש (ראשי התיבות בהיפוך של שמו) - כינוי השמור לישו במקורות המסורתיים. פרסום מודעה זו, השמורה בארכיון Harvard University Library, גרר גינויים מכל קצות הקשת החרדית. תודתי למוסד זה על הרשות להשתמש במודעה האמורה.
 20. דברים אלה נכונים ביחס לתענוגות שהופיעה בעברית או ביידיש. קשה מאוד, וייתכן שאף בלתי אפשרי, לתרגם אסוציאציות לשוניות מסוג זה לשפה אחרת, וגם אם הדבר ניתן - סביר להניח שהקראים יתקשו בויהוים.
 21. ראו על כך: מ. עמרן, "תרבות הקסטות בחברה החרדית", עבודה סמינריונית מחקרית, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשנ"ח.
 22. בהקשר זה, ראוי לחקור את תופעת ייסודם של בתי ספר לתקשורת בחברה הדתית. הציבור הדתי-לאומי החל לעשות זאת באמצעות בית הספר "מעלה" ומקומות נוספים, ומעניין להתחקות אחר ההתפתחויות במגזר החרדי בתחום זה. כך, לדוגמה, בעלון פרשת השבוע שבת בשבתו גל' 674, פרשת וירא תשנ"ב-15.11.1997, עמ' 3, פורסמה מודעה "לציבור הדתי-חרדי" על "בית ספר למקצועות התקשורת" מטעם "רדיו קול-חי"; ובעלון שיחת השבוע גל' 386, פרשת בהעלותך תשנ"ד-27.5.1994, עמ' 1, יש ידיעה על מחזור שלישי של קורס לתקשורת מטעם אירגון "שופר".
 23. ראו, למשל: www.babasali.org-1, www.shofar.org.
 24. יש אתרים, כגון ask/recent.htm, במסגרת אתרי חב"ד בארצות הברית, המיועד להפניית שאלות לרב. המעיין בשאלות השונות שנשאלו ימצא בקלות שהלקן באות מאנשים שמרי מצוות ואף חסידי חב"ד, וחלקן מאנשים הרחוקים מחב"ד או מאורת חיים דתי.
 25. ראו: Y. Cohen, "Politics, Alienation, and the Consolidation of Group Identity." (הערה 3 לעיל).
 26. לאוסף פשקווילים המייצג כמה עשרות שנים של תופעה זו, ראו: ב. קלוגר, הישוב הישן מעל לוח המודעות, ירושלים תשל"ח-תשמ"ה (5 חלקים). ככל שירי מגעת, האוספים המקיפים ביותר של מודעות קיר אלה מצויים ברשותו של פרופ' מנחם פרידמן ובספרייתו של אוניברסיטת הרווארד בבוסטון. המחלקה היהודית של אוניברסיטת הרווארד בראשות ד"ר צירלס ברלין שוקדת זה שנים על איסוף ותיעוד של נושאים הקשורים לחיים במדינת ישראל, ובהם: פוליטיקה ומערכות בחירות, תרבות ועמיתות וחיי דת בישראל. היקף האוסף, גיוונו ופרטנותו עושים אותו לטוב ביותר בתחומו.
 27. א. צרפתי, "ענוגות בשירות המשיח", מתעלמת מהיבט זה בסקירתה, אף שיש לו השלכות מכריעות על אפיון הפרסומים הרבים הרואים אור בחב"ד והבנתם.
 28. כספי ולימור, המתוכים, עמ' 40-49.
 29. דברים אלה מחזקים את התחושה שיש פער גדול בין תפוצת העיתונים החרדים לבין מידת הויקף חשיפתם. כלומר, הגדרת הקהל היא בעייתית. במקרה זה, הדבר קשה
30. להערות אחרות על הצנוורה בעתונות החרדית, ראו: לוי, החרדים, עמ' 240-256.
 31. על גיוון ומורכבות אלה למדתי מ: ת. אשרי, "הילונים וחילוניות בעיני קורא העתון החרדי: על סיקור פרשת המשחן ב'המודיע'", עבודה סמינריונית, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב 2000.
 32. דוגמה מצוינת לכך היא הסיקור והעיסוק ברצח ראש הממשלה יצחק רבין המנוח בעתונות החרדית. לדיון ראשוני, ראו: ת. מס-צפתי, "רצח רבין בעיניים חרדיות", קשר 27, 2000, עמ' 88-99.
 33. לוי, החרדים, עמ' 240. וראו עוד, שם, עמ' 241.
 34. לדוגמה, בעתונים חרדיים מסוימים אין לנשים כמעט זכר, ושמן של הנשים שמפרסמות בהם רשימות לא מופיע, על פי רוב, במלואו. בניגוד לכך, רוב הכותבות בכמה מכתבי העת החרדיים הן נשים והן מופיעות בשמן המלא. זאת, על אף שקוראי כתבי העת אינם נשים בלבד, כמו שקוראי העיתונים אינם גברים בלבד.
 35. ראו למשל: מיכלסון, "עתונות חרדית בישראל", עמ' 12.
 36. על הרדיו הפיראטי, ראו: י. לימור, "הגלים הסוערים של הרדיו הפיראטי בישראל", קשר 19, 1996, עמ' 42-57 (נתפרסם שוב אצל כספי ולימור, אמצעי תקשורת המונים בישראל, עמ' 251-275). וראו עוד: ש. אילן, חרדים בע"מ: התקציבים, ההשתמטות ורמיסת החוק, ירושלים 2000, עמ' 218-230.
 37. א. יצחק, "תקשורת או תשקורת", הערה 1 לעיל.
 38. ראו: צ. אלוש, "פיראט בצמרת", ידיעות אחרונות, ד' באייר תש"ס-9.5.2000, מוסף יום העצמאות, עמ' 53. יצוין שההאזנה לרדיו, בזמן שהיא מכשיר אחד בכל הבית אם בכלל, ומאוחר יותר הצפייה בטלוויזיה, כפעילות משפחתית, היתה תופעה רווחת בארצות הברית בעשורים הראשונים של המאה העשרים, ולקראת אמצע המאה היא רווחה בישראל. כעת, משנפוץ השימוש ברדיו בחברה החרדית, נראה שדפוס זה חוזר על עצמו אם כי, למיטב ידיעתי, היקפו ומאפייניו בחברה זו לא נחקרו. ביטוי לתופעה מצוי בסרטו של וודי אלן Radio Days.
 39. ראו: אילן, חרדים בע"מ, עמ' 234-235.
 40. ראו: י. שוורץ וי. גולדשטיין, השואה: לקט דברים בנושא תורבן יהדות אירופה ת"ש-הש"ה מתוך אספקלריה של תורה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 33. וראו עוד, בהקשרים אחרים: אלאור, משכילות וברורות, עמ' 65, 210-215; י. רותם, אחות רהוקה: עולמה של האשה החרדית בעיני מי שיצאה משם, תל-אביב 1992, עמ' 69.
 41. תלמוד בבלי, מסכת שבת, דף קכב עמ' א.
 42. כך, חלק לא מבוטל מעלוני פרשת השבוע המופצים על ידי הקבוצות השונות בחב"ד, בעיקר אלה המוזהים עם הפלגים היותר-משיחיים, כוללים תמונה של הרבי. ראו: הגאולה, מעניין ועכשווי: עלון שבועי לחשיבה ולמודעות בעידן הגאולה; עץ החיים; פנימיות: ירחון לבני הישיבות; פניני גאולה; שיחת הגאולה; הדופן הוא העלון "שיחת השבוע", שקהל יעדו העיקרי אינו פנים-חב"די אלא הדתיים והמסורתיים בישראל באשר הם.
 43. ראו: י. מונדשיין, מגדל עז, כפר חב"ד 1980, עמ' רפג-רצה, ובמיוחד עמ' רפה. מונדשיין הוא חסיד חב"ד, עובד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, העוסק בתולדותיה של תנועת חב"ד.
 44. י. דן, "החרדיות המשתררת: תוצר של ישראל החילוניות", אלפיים 15, תשנ"ח (1997), עמ' 250; תג"ל, המשיחיות היהודית המודרנית, תל-אביב תשנ"ט, עמ' 197.
 45. הדיוק מתייב לציין שמא אותו אירוע נשמעות בהב"ד שלוש דעות מרכזיות: שהרבי מת, נקבר ועתיד לשוב; שהרבי מת, נקבר ולא ישוב; ושהרבי לא מת, ממילא גם לא נקבר ושהוא עתיד לשוב ולהתגלות. עוצמתן של הדעות השונות בחב"ד ומשקלן אינם שווים, אולם הבנתן חשובה לפענוח המסרים השונים הנשמעים מתוך חב"ד באמצעי תקשורת שונים, כגון עלוני פרשת השבוע.
 46. ראו: תלמוד בבלי, מסכת זכתיים, דף קטו עמ' א.
 47. ראו: קפלן, "האל מתוך הקלמט", עמ' 198.

44. ראו: M. McLuhan, *Understanding Media: The Extensions of Man*, London 1974 (reprinted ed.), esp. pp. 15-31. מתאם זה שב ועולה בעקיפין במחקרו הקלאסי של W. J. Ong, *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*, London and New York 1990 (reprinted ed.).
45. כספי ולימור, המתוכנים, עמ' 48.
46. למרות הריבוי העצום של החומר הראשוני, אין בידינו אלא מחקרים בודדים על ההיסטוריוגרפיה התרדית, ואלה עוסקים בעיקר בשואה. ראו, למשל: ד. פורת, "שורתפיו של עמלק" - האשמות התרדים בארץ בשנות ה-80 כלפי הציונות בתקופת השואה", *הציונות י"ט, תשנ"ה*, עמ' 325-295; M. Friedman, "The Haredim, and the Holocaust," *The Jerusalem Quarterly* 53, 1990, pp. 86-105. לעומת זאת, ההיסטוריוגרפיה האורתודוקסית וכתה לתשומת לב, והמחקרים העוסקים בה העלו כמה מאפיינים מרכזיים המשמשים נקודת מוצא לכל דיון בכתיבה התרדית על העבר. ראו, בין השאר: ד. אסף, *דרך המלכות: ר' ישראל מרדכי ומקומו בתולדות החסידות*, ירושלים תשנ"ו, עמ' 33-24; A. Rapoport-Albert, "Hagiography with Footnotes: Edifying Tales and the Writing of History in Hasidism," *History and Theory* 27, 1988, pp. 119-159; I. Bartal, "True Knowledge and Wisdom on Orthodox Historiography," *Studies in Contemporary Jewry* 10, 1994, pp. 178-192.
47. לא ניתן למנות כאן את אינספור המדורים, אולם יצוין שהאפיונים הנוכחים נכונים גם לגבי חלקים של ההיסטוריוגרפיה התרדית הרוואת אור בדפוס.
48. גם כאן יהיה זה בלתי אפשרי למנות את המקורות, אולם אסתכן בקביעה שקשה למצוא גיליון של המודיע, יתד נאמן, יום ליום או המחנה התרדי שאין בו אמירות היסטוריות ישירות או עקיפות.
49. לשם המחשה בלבד, נציין את הקלטות: י. בן פורת, "המהפכים ההיסטוריוניים שקדמו לשואה" (שני חלקים); מ. גרילק, "השואה" (שני חלקים); י. ויצמן, "משואת המבול עד שואת אירופה" (שני חלקים); ש. סרברניק, "גילוי והסתרה בהיסטוריה היהודית"; צ. ענבל, "הרהורים בעקבות השואה" (שני חלקים) - כולן מופצות על ידי אגודת "ערכים".
50. גם בכיוונים אלה יש ספרות הרדית עממית ענפה הפועלת במישורים רומים, מבלי להמעיט בערך מגוון הקולות והדעות הגשמעות. אולם, זהו נושא לדיון בפני עצמו.
48. ראו, בין השאר: H.D. Smith, *Preaching in the Spanish Golden Age: A Study of Some Preachers of the Reign of Philip III*, Oxford and New York 1978, pp. 63-65; H.S. Stout, *The Divine Dramatist: George Whitefield and the Rise of Modern Evangelicalism*, Grand Rapids, MI, 1991, Introduction. זהו ההקשר מתוכו יש להתבונן ולהבין את מרבית אמירותיו של הרב עובדיה יוסף הנושאות אופי מבדח, אולם זהו נושא לדיון שלא כאן מקומו.
49. ראו: חת. בן-ששון, הגות והנהגה: השקפותיהם התבריות של יהודי פולין בשלהי ימי-הביניים, ירושלים תשי"ט, עמ' 34; י. דן, ספרות המוסר והדרוש, ירושלים 1975, עמ' 137-27; P. Bayley, *French Pulpit Oratory, 1598-1650: A Study in Themes and Style, With a Descriptive Catalogue of Printed Texts*, Cambridge, UK, and New York 1980, p. 103.
50. ראו, בין השאר: י. היינמן, דרשות בציבור בתקופת התלמוד, ירושלים תשל"א (1970), עמ' 7; י. ל. צונץ, דרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, ירושלים תש"ז (בעריכת ת. אלבק), עמ' 32; L.T. Martin, "The Two Worlds in Bede's Homilies: The Biblical Event and the Listeners' Experience," T.L. Amos et. al. (eds.), *De Ore Domini: Preacher and Word in the Middle Ages*, Kalamazoo, MI, 1989, p. 27.
51. אין זה מקרי שכותרתי ספריו המרכזיים הם יביע אומר ויחזה דעת. אלה, יחד עם כותרת העתון של ש"ס, לקוחים מהפסוק "יום יביע אומר ולילה ללילה יתוה דעת" (תהלים יט, ג). להסברו של יוסף לשם יביע אומר, ראו: הנ"ל: שו"ת יגיע אומר, א', ירושלים תשי"ד, הקדמה, עמ' ט"ז.
52. על דברי הביקורת ביחס לאפליה העדתית שנתפרסמו בהמשפתה, ראו: מ. בנמלך, "משכילות ועובדות", עבודה סמינריונית, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ז. וראו עוד: דן, "התחדדות המשתררת", עמ' 244-254.
53. על ביקורת עצמית זו, ראו: ק. קפלן, "יש רקבון רציני בחברה שלנו וצריכים להכיר את האמת"; ביקורת עצמית בשית הפנימי של החברה התרדית בישראל", ש. וולקוב (עורכת), *מיעוטים, זרים ושוניים: קבוצות שוליים בהיסטוריה, ירושלים תשס"א*, עמ' 299-331.